

Reformacijska gibanja v okviru evropskega 16. stoletja

MARKO ŠTUHEC

*Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2,
SI – 1000 Ljubljana, marko.stuhec@ff.uni-lj.si*

SCN I/1 [2008], 5–20

Reformacijska gibanja in ideje so se razvile v verskem, družbenem, kulturnem in političnem okviru dolgega 16. stoletja. Za ta čas je značilno specifično prepletanje srednjeveških prvin, kot so prevladovanje kmetijske proizvodnje, dinastična zasnovanost politike, stanovska družba in krščanstvo ter novih zgodnjenovoveških, v marsičem že modernih prvin, kot so tisk, humanizem, gospodarska in demografska rast, visok konfliktni potencial, nastanek zgodnjenovoveške države in evropska ekspanzija. Splet novih in starih strukturnih prvin je vplival na oblikovanje, širjenje, sprejem in uveljavitev reformacij, hkrati pa so reformacijske ideje in gibanja, ki jih avtor razume kot socialno-psihološke interakcije velikega obsega, dinamizirala obstoječe strukture in jih preoblikovala.

The European reformations emerged in the religious, social, cultural and political context of the long 16th century. This period is characterized by specific intertwining of pre-modern and medieval elements such as the predominance of the agrarian economy and the rural world, the dynastic foundation of politics, the society of orders and Christianity, and early modern, sometimes even modern elements such as print, economic and demographic growth, high conflict potential, the emergence of the early modern state, and European expansion. On the one hand, the complex of the new and the old structural elements influenced the shaping, spread, reception and affirmation or defeat of various types of the reformation; on the other hand, there were Reformation ideas and movements which the author defines as large scale socio-psychological interactions, with their own dynamism which contributed to the change of the existing structures.

Ključne besede: reformacijske ideje in gibanja, dolgo 16. stoletje, zgodnji novi vek, specifično prepletanje srednjeveških in modernih strukturnih prvin, socialnopsihološka interakcija velikih razmer

Key words: reformation ideas, reformation movements, the long 16th century, early modern period, intertwining of medieval and modern structural elements large scale socio-psychological interactions

Da zgodovinski pojavi ne nastajajo v praznem prostoru in ne živijo neodvisno od drugih zgodovinskih pojavov, je najbrž dovolj dobro znano, že kar banalno dejstvo. Ne bi ga kazalo posebej poudarjati, če ne bi včasih spregledali in pozabili, da so ustvarjalci reformacijskih idej, privrženci reformacijskih gibanj in drugi akterji, povezani z verskimi pretresi 16. stoletja, živeli v zelo konkretnih življenjskih okoliščinah. V teh okoliščinah pa ni šlo samo za vprašanja, kaj odpira vrata v nebesa, naj se duhovniki ženijo ali ne, je pri obhajilu Jezus navzoč realno, simbolno ali spiritualno in za podobna vprašanja, temveč tudi za vprašanja, kot so, na primer, kaj vtakniti v usta in kako to pridelati in razdeliti, kako izdelati več železa, ki so ga zahtevale vojaške akcije evropskih držav od Italije do Baltika in od Sumatre do Cajamarce, ali kam sodijo z dragimi in dragocenimi dišavami bogati Moluki tam daleč na oni strani zemeljske krogle, kjer se stikata vzhod in zahod, v portugalsko ali špansko interesno področje. Seveda se vse plasti in vsebine sočasnih versko-cerkvenih, političnih, družbenih, gospodarskih in kulturnih struktur različnih oblik reformacije niso dotikale enako tesno in se z njimi niso prepletale z enako intenzivnostjo. Teologija, družba in politika so bile z njimi gotovo neprimerno bolj neposredno in skorajda organsko prežete kot tehnološki in transportni problemi, povezani z izkoriščanjem mehiških in perujskih srebrnih rudnikov, toda financiranje velikopoteznih vojaških akcij Karla V. in Filipa II., v katerih so se zunanjepolitični in versko-politični motivi kar najtesneje prepletali, je bilo še kako odvisno od rednega dotoka plemenitih kovin iz Južne Amerike. Seveda pa umeščenosti reformacijskih gibanj in idej v druge sočasne strukture ne kaže razumevati kot enosmerne odvisnosti. Reformacijska gibanja in ideje s svojimi notranjimi ritmi in tempi niso temeljito pretresla samo cerkvenih struktur in verskih dogmatičnih izhodišč, temveč so preoblikovala tudi politične, družbene in širše kulturne strukture, ki so se na impulze reformacijskih gibanj odzivale specifično in z lastnim ritmom. Na tem mestu omenimo le, da je nemški državni zbor *Reichstag*, že od leta 1495 pomembna prvina v politični strukturi nemške države (Schulze 1987: 60–63; Schnabel Schüle 2006: 26; Stollberg-Rilinger 2006: 40), prav z reformacijo dokončno postal odločilni politični dejavnik v cesarstvu, da je dogajanje v zvezi z reformacijo okrepilo moč in vlogo nemških deželnih knezov, še ene prvine v politični strukturi nemške države, ali da je angleški monarh, naj je šlo za Henrika VIII., Marijo I. ali Elizabeto I., svoj vpliv in moč lahko povečal prav zaradi problemov, ki so se pojavili v zvezi z novo vero ne glede na dejstvo, da je prav vse sklepe in zakone v tej zvezi sprejemal angleški parlament.

Tako kot velja, da zgodovinski pojavi ne nastajajo v praznem prostoru, velja tudi, da ne vzniknejo iz nič, ampak se razvijejo iz že navzočih nastavkov, ki v součinkovanju z novimi impulzi in novimi povezavami dobijo nove značilnosti, nove funkcije in nove pomene. Reformacijske ideje in gibanja imajo svojo predzgodovino v različnih teoloških idejah, verskih procesih in gibanjih, intelektualnih tokovih in v bolj ali manj ostrih kritikah cerkvene doktrine in prakse, ki segajo daleč nazaj v pozni srednji vek (Ozment 1985: 172 in dalje; Cameron 1991: 38–69; Delumeau in Wanegffelen 1998: 6–28; Blicke 2000: 23–46; MacGrath 2004: 11–116; Schorn-Schütte 2006: 12–19), svojo predzgo-

dovino pa imajo tudi strukture, v katerih so se te ideje in gibanja oblikovala in razvijala. Ni mogoče reči, kdaj natančno so se vzpostavile politične, gospodarske, družbene in kulturne strukture, značilne za čas, ko so se pojavile, razvile in uveljavile oziroma propadle, ali preoblikovale različne reformacijske ideje in gibanja. Nekatere med njimi koreninijo v poznem srednjem veku in se nadaljujejo še daleč v 17. stoletje. Zato o širšem času reformacije včasih govorimo kot o dolgi reformaciji (Ryrie 2006: 3) in o dolgem 16. stoletju (Nicholas 1999: 290 in dalje).

Uporaba sintagme »dolgo 16. stoletje« najbrž zahteva vsaj kratko pojasnilo. Zakaj bi bilo treba 16. ali katero koli stoletje dodatno opredeliti kot dolgo, saj je prejkone povsem jasno, da je 16. stoletje sveženj stotih let, ki se je začel vezati leta 1501 in se je za vse večne čase zavezal leta 1600, je povsem razumljivo vprašanje. Vendar naj ob tem spomnim, da 16. stoletje ni edino, ki ga zgodovinarji nategujemo kot žvečilko ali stiskamo kot vzmet. Dvajseto stoletje, denimo, velja za kratko stoletje in mu po mnenju angleškega zgodovinarja Erica Hobsbawma ne kaže odmeriti več kot 77 let (Hobsbawm 2000). Devetnajsto stoletje je zaradi kratkosti 20. seveda dolgo stoletje in ga številni splošni pregledi pogosto začenjajo okoli leta 1780 in končujejo s prvo svetovno vojno. Kljub temu, da utegne kdo pomisliti, da je obešanje stoletij na natezalnico ali polaganje na Prokrustovo posteljo samovoljno poseganje v neprekinjeno zgodovinsko dogajanje, maskirano z znanstvenostjo, pa so za tako ravnanje vendarle na voljo tudi nekateri družbeno in zlasti znanstveno bolj sprejemljivi motivi. Dolgotrajni zgodovinski procesi in strukture, ki jih zgodovinska znanost na podlagi različnih teorij in analitičnih postopkov povezuje tako, da tvorijo smiselne celote, se pač ne prilegajo stoletjem. Zato stoletja prilagajamo njim, jih tu malo obtešemo, kje drugje pa malo dozidamo. Če se ukvarjamo z mednarodnimi odnosi, se 16. stoletje začne leta 1494 z vdorom Francozov, teh barbarov, kot jih takrat imenujejo Italijani, na Apeninski polotok in se konča s smrtjo španskega kralja Filipa II. leta 1598, ko začenja usihati moč španske hegemonije, ali z začetkom Tridesetletne vojne leta 1618. Če nas zanimajo kulturni fenomeni, bomo najbrž rekli, da se 16. stoletje začenja v devetdesetih letih 15. stoletja z visoko renesanso in intenzivnim razširjenjem in specifično recepcijo humanizma in renesanse severno od Alp – spomnimo se: inavguralno predavanje Konrada Celtisa, prvega nemškega humanista, na univerzi v Ingolstadt se je odvijalo leta 1492 – ter se končuje v tridesetih letih 17. stoletja (Burke 2004: 25). Če pa se osredotočimo na gospodarska in demografska gibanja – in takrat zares govorimo o dolgem 16. stoletju – se 16. stoletje začenja še malo prej, približno med letoma 1460 in 1480 z okrevanjem po siloviti krizi poznega srednjega veka in se konča z demografskim in gospodarskim zastojem ob koncu drugega desetletja 17. stoletja (Duplessis 1997: 49; Bennassar in Jacquart, 1972: 10). Kvalifikacija kakšnega obdobja ali stoletja, tudi kvalifikacija dolgo 16. stoletje, je torej odvisna od zornega kota opazovanja. To pa ne govori o neobjektivnosti zgodovinopisja, ki se je naivnemu pojmovanju objektivnosti kot dojemanju preteklosti v njeni popolnosti in celostnosti tako ali tako že odreklo (Howell in Prevenier 2001: 146 in dalje; Sellin 2001: 185 in dalje), ampak o

zapletenosti, večslojnosti in večperspektivnosti preteklosti same in o izbiri in temeljnem razumevanju zgodovinskih procesov konkretnega zgodovinarja ali konkretne skupine zgodovinarjev. Kriza poznega srednjega veka, ki so jo okoli leta 1300 sprožila neravnotežja in napetosti med razpoložljivimi resursi, sposobnostjo izrabljanja teh resursov in številom prebivalstva in so jo do skrajnosti zaostrele kuge v drugi polovici 14. stoletja, je pahnila Evropo od Atlantika do Dona in od Norveške do Sredozemlja v tako obsežno družbeno, gospodarsko in kulturno prestrukturiranje (Bairoch 1997: 52–56; Roeck 2000: 86), krizo v najčistejšem pomenu besede, da ponovno vzpostavitev ravnotežja in začetek definitivnega gospodarskega in demografskega okrevanja v zadnji tretjini ali četrtini 15. stoletja utemeljeno smemo postaviti na začetek dolgega 16. stoletja. Seveda: periodizacije in konceptualizacije, razvrščanja, primerjave in razčlenbe se s svojimi poudarki na prekinitvah in prelomih vedno na nek način nasilno zajedajo v neprekinjeni, resda enkrat hitreje, drugič spet počasneje gibajoči se tok zgodovinskih pojavov, vendar zgodovinske znanosti kot sistematičnega, na zgodovinskih virih utemeljenega reflektiranja preteklosti brez tovrstnih poseganj v realno tkivo preteklosti sploh ne bi bilo. Začetek dolgega 16. stoletja se po mojem razumevanju evropske zgodovine tudi steka z začetkom zgodnjega novega veka, ki ga zgodovinska znanost že kakšnega pol stoletja kot posebno zgodovinsko obdobje postavlja med konec srednjega veka in začetek moderne dobe, pa si ob tem ni povsem enotna, kdaj se to obdobje začne, če je že kolikor toliko soglasna, da sta industrijska in francoska revolucija tista zgodovinska pojava, s katerima se zgodnji novi vek konča (Schulze 2002: 28–29, 33; Opge-noorth, Schulz 2001: 36). Če torej zgodovinopisje razpravlja o tem, kdaj se zgodnji novi vek začne (Schulze 2001: 294), pa si je precej enotno v tem, kaj so njegove značilnosti (Vierhaus 1992: 24–25; Roeck 2000: 85 in dalje; Burkhard 2003: 438 in dalje; Mieck 1997: 18 in dalje). Že samo poimenovanje tega obdobja, zlasti variantno poimenovanje zgodnjega novega veka kot zgodnje moderne dobe in govorjenje o dveh modernizacijskih pragovih (Burkhard 2003: 439), ki ga omeujeta, predpostavlja, da sta se evropska kultura in družba odpravila proti modernosti, proti današnjemu stanju torej, vendar svojega cilja v tistem času še ni dosegla (Cameron 2001: xvii). Da se nevarnost takega vzvratnega pogleda, pogleda, ki sega od rezultatov nazaj, skriva v teleološkosti in ahistoričnosti, je najbrž jasno. Zelo hitro se namreč lahko zgodi, da zaradi cilja kot izhodišča, torej modernosti, in iskanja poti k cilju spregledamo procese, strukture, dogodke in stanja, ki ne vodijo k temu cilju, a so značilne, neodtujljive in povsem legitimne prvine tega obdobja. Če pa jih že ne spregledamo, jih lahko hitro in pogosto prav nezavedno začenjamo razumevati kot stranpoti ali slepe ulice. S tem pa osiromašimo naše razumevanje tega zgodovinskega časa ali ga celo povsem popačimo. Preteklost je relativno odprta struktura, polna križišč, na katerih se akterji v nepreglednem številu interakcij na vseh mogočih ravneh odločajo tako ali drugače, rezultante pa jih praviloma presenetijo, dolgoročne posledice njihovih ravnanj, ki so vedno posledica spet novih interakcij, pa jim niso znane. Zato je v zvezi z zgodnjim novim vekom in v zvezi z dolgim 16. stoletjem kot njegovo začetno stopnjo treba jasno reči: to obdobje je specifično

prepletanje življenjskih oblik predmodernega sveta in potez, ki bolj ali manj neposredno vodijo v modernost.

Kateri so tisti gradniki, ki so bili postavljeni že dolgo prej, preden se je začelo 16. stoletje, dolgo ali normalno, in so v njem povsem naravno funkcionirali še naprej in katere so tiste prvine, ki jih je to stoletje ustvarilo ali jim dalo nov zagon in pomen? Kaj je starega in kaj je novega v dolgem 16. stoletju, stoletju reformacije, in kako se novo in staro prepleta?

Med stare, v srednjem veku ali celo v antiki postavljene temelje in zidove, sodijo predindustrijske oblike gospodarjenja s kmetijstvom kot najpomembnejšo dejavnostjo, družbene strukture in institucije stanovske družbe, povezane s fevdalnim sistemom, dinastična zasnovanost politike, krščanstvo in vrsta vsakodnevnih običajev in praks (Vogler 2003: 22–33). Za gospodarjenje velja, da se je večina gospodarskih dejavnosti ukvarjala z zadovoljevanjem temeljnih potreb (Cameron 1999: xviii), devet desetih teh potreb pa so ljudje s podeželja dobili ali zamenjali v lokalnem okviru, ki v premeru ni presegal 10 km (Léon 1977: 435–437). Fevdalni red, tipična srednjeveška rešitev družbenih odnosov in napetosti, je v okviru zemljiškega gospostva, njegove najbolj značilne gospodarske in družbene strukture, in drugih institucij vzpostavljaj in ohranjal lastninske in gospostvene odnose. Konstitutivno zanj je bilo razlikovanje med lastnino in posestjo, selektivno in korporativno priznavanje in določanje različnih pravnih, gospodarskih, družbenih in političnih pravic in dolžnosti, vključno z osebno svobodo ali nesvobodo (Vogler 2003: 24). Osebna nesvoboda kmetov, ki jih je bilo med celotnim prebivalstvom Evrope okoli leta 1500 okoli 85 %, je v zahodni Evropi kot posledica pomanjkanja delovne sile sicer izginila že konec 14. stoletja, na področju vzhodno od reke Labe pa se je prav v dolgem 16. stoletju močno okrepila v zvezi z nastajanjem zemljiškega gospostva dominikalnega tipa (Rösener 2007: 130 in dalje), ki je proizvajalo žito za tržišča zahodne Evrope. Zato tudi govorimo o dveh povezanih procesih, značilnih za velik del srednje Evrope in za vzhodno Evropo: o komercializaciji, povezani z neprimerno močnejšo vključitvijo podeželja v blagovno denarno gospodarstvo kot v srednjem veku, in refevdalizaciji zemljiškega gospostva. Ne glede na osebno svobodo kmečkega prebivalstva v zahodni Evropi, pa so različna druga fevdalna bremena, ki so izvirala iz zemljiške lastnine, kakor tudi pravice in javne funkcije v glavnem plemiških zemljiških lastnikov, denimo patrimonialno sodstvo, ostajale v veljavi še naprej. Družbeni odnosi fevdalnega sistema, ki so svoj zunanji teoretični in praktični izraz našli v stanovski členjenosti, hierarhičnosti, relativni zaprtosti družbenih elit in pravni neenakosti ljudi, so bili tudi v dolgem 16. stoletju nosilni steber družbenega reda, čeprav so jih različna družbena gibanja vedno znova spodbijala in so se kot posledica postopoma vedno večje funkcionalne diferenciacije družbe in drugih družbenih in ekonomskih sprememb vendarle tudi rahljali in modificirali (Dülmen, 1982: 102–106).

Med institucije, ki so bistveno oblikovale politični sistem obravnavanega časa, sodijo dinastije. Dinastije so političnemu redu dajale stabilnost in kontinuiteto zlasti tam, kjer je monarhični red temeljil na dednem načelu. Po drugi strani pa je umanjkanje ali mladoletnost zakonitega dediča pogosto povzročilo

politično krizo in državljanske vojne. Značilnost dinastičnega principa je bilo tudi povezovanje dinastij z medsebojnimi porokami, vzpostavljanje dinastičnih mrež in zavezništev ter kopičenje držav in kron v rokah in na glavi ene same osebe. O Habsburžanih je po tem, kar je o njih izjavil Matija Korvin, namreč *bella gerunt alii, tu felix Austria nube*, v tej zvezi najbrž kar odveč reči kaj drugega, kot se vprašati, kako neki bi se odvijala *causa Lutheri*, če nemški cesar Karel V. po železni dinastični logiki in po ravno tako železni logiki naključnih smrti na kastiljskem in aragonskem dvoru ne bi bil hkrati španski kralj, ki se je moral ukvarjati tudi z uporom *comunerosov* v Kastilji, osvajati Milano in se sploh spopadati z neugodnim francoskim kraljem Francom I., se ukvarjati s papežem in s Turki v severni Afriki in v srednji Evropi in si sploh dejavno prizadevati za realno najmočnejši položaj v Evropi (Blockmans 2000: 17–26; Elton 1958: 334–358). Kljub temu, da so bila središča kraljevske oblasti dvori, pa je bilo potovanje vladarjev po deželi še vedno politična nujnost. Razumevanje oblasti je bilo zlasti v začetku dolgega 16. stoletja še zelo po srednjeveško vezano na konkretno vladarjevo navzočnost, ki jo je bilo koristno periodično obnavljati. Od tod tudi tipični slavnostni in ritualni prihodi vladarjev v mesta z izročanjem mestnih ključev in podobnim ceremonialom, ki je imel povsem realen političen pomen.

Latinsko krščanstvo, bržčas najpomembnejši podedovani zidak dolgega 16. stoletja, in cerkev sta vzpostavljala stik z nadnaravnim in svetim, postavljala vrednostni okvir in vedenjske norme, razlagala ustrojenost sveta in njegov smisel, določala bistvene poteze kulture in vednosti in seveda ponujala tolažbo. Tolažbe pa so bili ljudje več kot potrebni. Kolektivna tesnoba, grešnost kot pojasnilo vseh težav, ki so pestile ljudi v času, ko je bilo življenje krhko, smrt pa vsenavzoča, in občutek krivde so terjali religiozni odgovor (Delumeau 1986: 213 in dalje; Delumeau in Wanegfellen 1997: 6 in dalje). Pridigarji in teologi govorijo o grehu in njegovi ontološki teži ter napovedujejo prihod Antikrista in konec sveta. Ni naključje, da so prav v tem času leta 1487 natisnili znamenito delo *Malleus Maleficarum* in da je par let prej papež izdal bulo *Summis desiderantes*, besedili, ki sta vzpodbujali iskanje in kaznovanje ljudi, osumljenih, da so se bili povezali s Satanom. Okoli leta 1500 v Nemčiji, Španiji in na Francoskem izhajajo biografije Antikrista, vse bolj so priljubljena dela, ki dajejo navodila, kako se pripraviti na smrt, grozote pekla pa so že udomačen ikonografski motiv, prav tako kot mrtvaški ples ali trpeči Jezus. Cerkev je s svojim naukom in prakso ponujala tolažbo in obrambo pred nevarnostmi, ki so nenehno in povsod prežale na človeka, krhkega in nemočnega popotnika v tostranstvu. Jezus je v takem svetu seveda poglobitveno zatočišče. Ob njem pa Marija in cela vrsta svetnikov, ki lahko s priprošnjami intervenirajo v prid grešnika. Molitve, maše, obhajilo, češčenje svetnikov in njihovih relikvij ter odpustki, te menice za na oni svet, so sredstva, s katerimi upravlja cerkev in duhovništvo kot posebna skupina ljudi, ki ima posebne lastnosti in moči. *Nulla salus sine ecclesia*, torej (Delumeau in Wanegfellen 1998: 7–13). In vendar kljub vsem okopom proti smrti in večnemu pogubljenju religiozni nemir ostaja. Odgovor na vprašanje, ali sta bila cerkvena doktrina in zlasti cerkvena praksa ustrezni, ni tako preprost,

kot se zdi. Alternativne verske prakse, kot je denimo gibanje *Devotio moderna* ali mysticizem ali nekatere oblike samoorganiziranja vernikov (Laurence 2000: 4–6), ki so ostajale na robu, a vendarle v strukturnem okviru latinskega krščanstva, ponujajo negativen odgovor. Še bolj nekatera gibanja, ki so jih varuhi nauka in organizacije opredelili za krivoverstvo in jih v povezavi s svetno oblastjo preganjali, recimo husitsko gibanje. Tudi napake v cerkvi, nezadostna, a še vedno najbolj pogosta laična in šolska razlaga za Lutrov nastop, govorijo o tem, da odgovori in tolažbe, ki jih je pripravila cerkev, niso ustrezali času. Odmev, na katerega so naleteli Luter in drugi reformatorji, ko so na temeljno vprašanje o zveličanju poiskali teološko in praktično drugačen odgovor od tistega, ki je bil do tedaj v veljavi, prav tako glasno govori v prid tezi, da cerkveni nauk, praksa in organizacija niso na pravi način zadovoljevali verskih potreb ljudi. In naposled sam Luter svojih teološko utemeljenih in izpiljenih stališč o opravičenju ni začel iskati zaradi posvetnosti cerkve, temveč takrat, ko z vso vestnostjo in strogostjo živeto meniško življenje ni in ni odpravilo njegovega nepomirljivega občutka grešnosti (Lohse 1997: 37–42; Mullet 2004: 42–44), in se je zev med njima tako razprla, da je za razrešitev svoje osebne stiske moral najti nekaj novega. Najti je moral novo teološko rešitev vprašanja o odnosu med človekom in bogom, rešitev, ki v bistvu ni bila povezana z napakami cerkve. Res je sicer, da je bilo med duhovščino veliko razuzdanih kardinalov in škofov, neukih župnikov, grabežljivih patrov in pijanih fratrov, da je bilo veliko absentizma, simonije in nepotizma, toda res je tudi, da je bilo med duhovščino ravno tako veliko izobraženih, vestnih in poštenih ljudi in veliko iskrenega reformnega prizadevanja. In res je tudi, da cerkev na Nemškem, izhodišču reformacije, kljub tamkajšnjemu nedvomnemu protiklerikalizmu ni bila tako pokvarjena in nepriljubljena, kot so zgodovinarji, ne le protestantski, mislili še pred relativno kratkim časom. Kot kažejo novejša raziskave, so laiki prav radi sodelovali v razgibanem verskem življenju pod vodstvom duhovščine in tudi odpustkov, povoda za Lutrov nastop, niso kupovali pod prisilo, temveč iz prepričanja v njihovo odrešenjsko moč (Laurence 2000: 20–21), številni pa tudi nad ukrepi reformatorjev niso bili prav nič navdušeni. Ob tem se seveda teza o neizogibnosti reformacije postavi pod drugačno luč, čeprav sodim, da Lutra še vedno kaže razumeti kot bistvenega katalizatorja verskih občutij, nezavednih, slabo artikuliranih ali neizgovorjenih misli, povezanih z verskimi vprašanji, ki so se pojavljala pri velikem številu ljudi in ki so bila predvsem odvisna od njihove osebne in kolektivne življenjske izkušnje. Od teh izkušenj pa je bilo zelo odvisno tudi specifično precejanje, sprejemanje in ponotranjenje reformacijskih idej pri posameznikih in širjenje teh idej med različnimi socialnimi sloji. Vprašanje uveljavitve različnih reformacijskih smeri pa je bilo odvisno od povsem drugih dejavnikov, kot je bila posamična in kolektivna verska izbira (Blickle 2000: 187–215).

Obrnimo se zdaj k tistim potezam dolgega 16. stoletja, ki so nove ali relativno nove. Tele so: tisk, recepcija humanizma, gospodarska in demografska rast, oblikovanje zgodnjenovoveške teritorialne države, visok konfliktni potencial, evropska ekspanzija, višanje pragu občutljivosti in nelagodja, ki ga je nemški

sociolog N. Elias imenoval proces civiliziranja (Elias 2000) ter, seveda, reformacija in katoliška prenova. Tisk s svojo vednostno kumulacijsko in komunikacijsko multiplikativno vlogo ni samo povečal možnosti informiranja in razširil in intenziviral stikov. Prinesel je nekaj, česar srednjeveška, v osnovi oralna kultura ni poznala, namreč, tiho branje. Spomnimo se, univerzitetni študij se je v pomanjkanju knjig odvijal kot glasno branje, beseda je bila nekaj objektivnega. Z razširjanjem knjige, z nepotrebno glasnega in z uveljavljanjem tihega branja pa je postala beseda ponotranjena in abstraktna, tiho branje, tihi dialog enega bralca z vsebino pa pomembna prvina v oblikovanju modernega individuuma. Tiho branje je spremenilo tudi notranjo ureditev bivališč družbene in kulturne elite. Pojavita se studio, manjši prostor, namenjen branju, in zasebna knjižnica (Sarti 2002: 130–131; Grafton 1999: 205–206). Desetega decembra 1513 je Machiavelli, izgnanec na toskanskem podeželju, takole pisal prijatelju: »Ko pade večer, se vrnem domov in se napotim v svojo knjižnico. Odložim blatna oblačila in si nadenem takšna, kakor da bi se kot florentinski poslanec pojavil na kakšnem kraljevem dvoru. Potem pa z vso spodobnostjo vstopim na dvor velikih mož antike, ki me prijateljsko sprejmejo. Brez sramu jih sprašujem po vzrokih njihovih dejanj ...« (cit. po: Rice in Grafton 1994: 77). Vendar pa tako postopno uveljavljanje tihega branja in besede kot abstraktuma ni bilo enosmerno. Dolgo 16. stoletje je še vedno čas prevladujoče oralne kulture. Tudi protestanti so božjo besedo še vedno razumevali kot nekaj objektivnega, nekaj, kar je posredovalo stik z božjim (Rublack 2005: 158). Da je Božje kraljestvo kraljestvo poslušanja, ne gledanja, je nekje zapisal Luter. V zvezi s tiskom pa velja opozoriti še na dvoje: tisk je od vsega začetka ljudem posredoval Sveto pismo. Prevodi Svetega pisma so se razširili med pismenimi Evropejci že precej pred Lutrovim nastopom, tako da reformatorji niso bili prvi, ki so kristjanom dali sveta besedila v ljudskih jezikih (Delumeau in Wanegfellen 1998: 21–23), v tistih ljudskih jezikih seveda, ki so se že bili uveljavili kot jeziki visoke kulture. Prevodi Biblije, ki kažejo na željo ljudi po jasni verski avtoriteti, so bili dejstvo, strukturna prvina, v katero se je zlahka vpisalo Lutrovo izhodišče *sola scriptura* in našlo odobravanje med ljudmi. Druga pomembna stvar v zvezi s tiskom in reformacijo pa je dejstvo, da so reformatorji in za njimi tudi njihovi nasprotniki tisk takoj in večje uporabili kot sredstvo za širjenje idej (Blickle 2000: 86 in dalje; Petegree 2006: 170 in dalje). Reformacija in protireformacija sta prva velika miselna sistema v evropski zgodovini, ki sta znala uporabiti medije. Toda pri tem kaže spet opozoriti, da je bila velika večina Evropejcev v času Lutrovega nastopa nepismenih in je učinek tiskane propagande izviral predvsem iz podob, ki so pogosto z drastično grobostjo in žaljivo smešile verske in sploh vsakršne nasprotnike in z njimi obračunavale v skladu s takrat povsem normalno kulturo nasilja (Ruff 2001: 15 in dalje). Vendar so tudi tiskarji in založniki takoj vedeli, da je izdajanje pamfletov, letakov in polemičnih, pa tudi resnih teoloških spisov dober posel.

Ko govorimo o širjenju in recepciji humanizma severno od Alp, velja najprej spomniti na dejstvo, da so bila tam središča humanistične dejavnosti univerze in ne dvori oziroma mestna birokracija, kot v Italiji (Nauert 1995: 100–101). To

pa pomeni, da je del reformno usmerjenih posameznikov, tudi Luter, Zwingli, Melancton, Karlstadt in Muenzer, dobil humanistično izobrazbo. Reformatorje je s humanističnim gibanjem družil v prvi vrsti interes za filološki študij Sve-tega pisma, edine avtoritete in vira vere, ki ga je, kot vemo, že Lorenzo Valla v štiridesetih letih 15. stoletja podvrjel temeljiti filološki kritiki in je njegov tekst leta 1505 v tiskani obliki izdal Erazem (Nauert 1995: 40). Reformatorjem in humanistom iz dežel severno od Alp je bila skupna tudi težnja po ponotranjeni in enostavni vernosti z malo dogmami in po čisti evangelijski cerkvi. Bistvena razlika med obema gibanjema pa zadeva razumevanja človeka. Lutrovo razumevanje človeka je izrazito pesimistično, medtem ko je humanistični pogled na človeka v osnovi optimističen (Simoniti 1984: 95). Polemika o svobodni volji med Erazmom in Lutrom je povsem jasno razkrila nepremostljivo razliko med obema v tem pogledu in pojasnjuje, zakaj se humanisti, ki so v času Lutrovega nastopa že dosegli zrela leta – med njih, denimo, sodi tudi Thomas Moore – v glavnem niso pridružili reformaciji, čeprav so z mnogimi reformacijskimi idejami soglašali, mlajši, kot je bil Melancton, pa so se mu pridružili in se celo poigravali z radikalnimi idejami.

Oblikovanje zgodnjenovoveške teritorialne države je proces, ki je sicer temeljil na vrsti srednjeveških zasnov, vendar se je v teku dolgega 16. stoletja izrazilo intenziviral. Osnovna razvojna tendenca je bila koncentracija oblasti v rokah vladarja in izključitev posredniških oblastnih instanc, ki so v srednjem veku opravljale vrsto javnih funkcij. V tem procesu je vladar izključil ali v svojo oblastno orbito integriral možne nasprotnike, kot so bili plemstvo, zlasti veliko plemstvo, mesta, reprezentativne organe in cerkev, ali jih na ta ali oni način izločil. Hkrati pa je specializiral in diferenciral osrednje organe svoje oblasti in sistematiziral upravo na nižjih, pokrajinskih ravneh. Z obvladovanjem najemniške vojske, ki je zamenjala fevdalni poziv, in reguliranjem kazenskega sodstva je postopoma monopoliziral nasilje v svoji državi in vzpostavljaval davčni sistem, s katerim je svoje nove oblastne pristojnosti lahko financiral (Benassar in Jacquart 1972: 14–18; Kluetting: 1989: 73–94; Guarracino 1991: 165–170 in 363–367; Anderson 1992: 29–30; Mieck 1998: 21–24). Hkrati je dal postaviti veličastne rezidence in oblikoval specifičen ceremonial. V zvezi s pobiranjem davkov je začela država oblikovati, najprej kot tako imenovani konstruktivni fiskalizem, kasneje kot zgodnji merkantilizem. V tem času so tudi državne meje in državno ozemlje bolj natančno definirali kot prej. Pri zbiranju davkov je bil vladar pogosto odvisen od reprezentativnih organov, državnih ali deželnih stanov, ki jih je, če se je le dalo, kot na primer v Franciji, skliceval čim bolj redko (Cornette 2000: 99–115) ali pa jih je, tako kot Henrik VIII. v Angliji, večje uporabil v skladu s svojimi interesi. Vse odločitve v zvezi z odcepitvijo angleške cerkve od Rima so sprejeli v angleškem parlamentu (Peronnet 1992: 193; Vogler 2003: 153). Vendar pa so bili stanovi ponekod še vedno pomembno mesto za artikuliranje političnih interesov. V Nemčiji so se od leta 1495 dalje najpomembnejša vprašanja, ki so zadevala celo državo, reševala v Državnem zboru (*Reichstag*) v trikotniku med cesarjem, deželnimi knezi in drugimi člani državnega zbora. Tam so se reševala tudi bistvena vprašanja, povezana

z reformacijskimi gibanji. Naj omenimo le državne zборе v Wormsu 1521, Speyerju 1526 in 1529, Augsburgu 1530 in 1555. Na prvem so z wormskim ediktom izobčili Lutra, na drugem sprejeli kompromisno in dvoumno razlago tega edikta, češ, deželni knezi naj v verskih zadevah ravnajo tako, da bodo svoje ravnanje lahko opravičili pred bogom in cesarjem, na tretjem je cesarjev zastopnik na zboru Ferdinand zahteval dosledno spoštovanje edikta in s to zahtevo sprožil oster protest luteranskih stanov, na četrtem je osebno navzoči cesar zavrnil augsburško in druge protestantske veroizpovedi, na zadnjem od omenjenih državnih zborov pa so pod novim cesarjem Ferdinandom – Karel je že pred tem abdiciral in se umaknil v samoto samostana – sklenili augsburški verski mir (Schorn-Schütte 2006: 39, 79–84 in 88–90). V končni instanci je tako o veri ljudi odločalo politično in vojaško razmerje, ki se je vzpostavilo v tridesetih in štiridesetih letih 16. stoletja med prej omenjenimi tremi političnimi dejavniki, ki so se organizirali v dve versko-vojaški zvezi. Augsburgski verski mir in proces konfesionalizacije, to je oblikovanje in organiziranje reformacijskih veroizpovedi v deželnih cerkvah in potridentske katoliške cerkve, sta delni, Westfalski mir pa končni rezultat tega dejstva. Tudi v drugih evropskih državah je bilo vprašanje uveljavitve reformacijskih gibanj odvisno od razmerja moči političnih sil, ne pa od tolerantnosti. Nantski edikt, sporazum med francoskimi katoliki in kalvinisti, ki je bolj kot v bistvu izključevalni Augsburgski verski mir omogočal sožitje dveh veroizpovedi na istem državnem ozemlju, je bil ravno tak politični akt, njegova določila pa so upoštevali v odvisnosti od moči katoliške večine, dokler ga Ludvik XIV. ni preprosto ukinitil.

Tipična za dolgo 16. stoletje je bila tudi demografska in gospodarska rast. Evropsko prebivalstvo je že precej pred sredino 16. stoletja doseglo 70–80 milijonov, kot jih je štelo že okoli leta 1300. Do začetka 17. stoletja se je prebivalstvo povečalo še za približno 20 milijonov, na dobrih 100 milijonov (Livi-Bacci 2005: 14–18). Rast prebivalstva je bil tudi glavi motor gospodarski rasti, ki se je kazala v povečanju proizvodnje vseh vrst in v povečanem obsegu menjave (Cameron 1993: 95 in dalje). Vendar gospodarske rasti ni spremljal ustrezen razvoj. Toge agrarne strukture in pomanjkanje tehnoloških inovacij so že v sedemdesetih letih 16. stoletja začele upočasnjevati kmetijsko proizvodnjo, ki je rasla predvsem ekstenzivno, s krčenjem gozda in z manjšanjem staleža živine (Braudel 1988: 25 in 133 in dalje). Porušeno razmerje med poljedelstvom in živinorejo je povzročilo pomanjkanje gnoja, ki je bilo še bolj kritično, ker se je kmetijska proizvodnja postopoma razširila na vedno manj rodovitna zemljišča. Populacijski pritisk na vedno bolj omejene vire hrane je postal glavni generator inflacije (Slicher van Bath 1963: 195), zvišane cene prehrabnih izdelkov pa so zmanjšale kupno moč prebivalstva in vplivale na obrtno proizvodnjo. Relativno velika gospodarska rast je ob naraščanju števila prebivalstva koristila predvsem manjšini, velika večina prebivalstva je živela precej slabše, kot v kriznem 15. stoletju. Delitev kmetij, ki niso bile več sposobne preživljati kmečkih družin, je povzročila višek delovne sile. Del kmečkega prebivalstva se je napotil v mesta in oblikoval mestni proletariat, del pa si je zaslužek poiskal v neagrarnih dejavnostih, zlasti v tekstilni obrti, ki jo je financiral urbani kapital.

Ta je na večje povpraševanje po bolj cenemem blagu reagiral z organiziranjem razpršene tekstilne proizvodnje na podeželju, kjer je bilo na voljo dovolj fleksibilne in cenene delovne sile. Cenejši proizvodi, izdelani na podeželju, so bil konkurenca mestni, cehovsko organizirani obrti. Vsi ti gospodarski procesi so sprožali veliko družbeno razslojevanje, velike premoženjske razlike in so pomenili velik konfliktni potencial. Ta se je v kulturi, ki je bila prepojena z vero, in v družbi, katere strukturo in odnose je ravno tako še vedno osmišljala vera, pogosto kanaliziral v versko obarvani socialni protest. Socialno radikalne reformacijske smeri so namreč tudi družbene spremembe argumentirale s Svetim pismom. Kaj so že bili po poklicu Nicolas Storch, Thomas Dreschel in Marcus Stuebner, preroki iz Zwickaua, ki so v tem saškem mestu leta 1521 po Muenzerejevem zgledu pridigali radikalno teologijo in družbeno ureditev? Ali niso bili tkalec, kovač in faliran študent (Laurence 2000a: 79)? Torej neke vrste Ivan Maček, Miha Marinko in Boris Kidrič? Tudi nižje plemstvo, ki je z uveljavitvijo nove vojne tehnike in vojaške organizacije izgubljalo materialno osnovo in družbeni prestiž in se je v letih 1522/23 silovito uprlo, je bilo zelo prepojeno z luteranskimi idejami. Ulrich von Hutten, eden od najpomembnejših nemških humanistov, je sodil v humanistično reformacijski krožek, ki se je zbiral na Ebenburgu, gradu voditelja upora Franca von Sickingena. Prav tako Oekolampad in Butzer, ki sta pozneje postala pomembna reformatorja v Baslu in v Strassburgu (Blickle 2000: 98–100). Konfliktni potencial pa se je prav pogosto sproščal tudi v pravih verskih vojnah, ki so bile, kot kaže Francija v zadnji tretjini 16. stoletja, bolj krvave kot običajni vojaški spopadi (Tilly 2003: 200).

Evropa je v 16. stoletju prenehala biti zgolj obrobni polotok evrazijske celine, ki je skozi ves srednji vek kot prava nerazvita regija v središča daleč na vzhodu pošiljala predvsem plemenite kovine in za njih dobivala luksuzne izdelke in začimbe. Začetno tipanje Portugalcev in njihovo iskanje afriškega zlata južno od Sahare – zlata in sploh plemenitih kovin je v prvi polovici 15. stoletja v Evropi silno primanjkovalo –, ribolovnih področij v Atlantiku in žita v Maroku (De Oliveira Marques 1972: 202–203) se je ob sprotne in praktičnem učenju, kako daleč od zavetij domačih pristanišč obvladati nadvse zahtevni in nevarni Atlantik, ob prvih gospodarskih rezultatih in ob zmagi karavele nad kamelo (Meyer 1996: 24–30) v tretji četrtini 15. stoletja spremenilo v sistematično iskanje poti okoli Afrike v Indijo, ki ga je prav ob koncu stoletja kronala zmagoslavna in nadvse dobičkonosna vrnitev Vasca Da Game iz Indije. Portugalski poseg v Azijo in na Daljni vzhod in sočasni kastiljski oziroma španski poseg v Srednjo in Južno Ameriko je skupaj z nekoliko poznejšimi prizadevanji Nizozemcev, Angležev in Francozov začel plesti sprva tanke, a v bistvu že po evropskem vzorcu nasute niti globalizacije, ki so v 19. stoletju kljub osamosvojitvi kolonij v obeh Amerikah pripeljale do klasičnih oblik kolonializma in evropske prevlade v svetu. Evropa je v 16. stoletju po neuspeli ekspanziji križarjev v visokem srednjem veku prvič nadvse agresivno in uspešno posegla v zunanji svet in ga začela preoblikovati po svoje. Če ni bila prisiljena, se pri tem ni prav posebej ali pa sploh nič ozirala na ljudi, družbe in kulture, ki so ji bili na poti in s katerimi je navezovala različne tipe stikov od rahlih dotikov do spopadov

ali kulturnih prepletanj (Bitterli 2004: 81 in dalje). Ob vojaških, političnih, gospodarskih in logističnih problemih – svet namreč nikoli ni bil tako velik kot prav v 16. stoletju, saj je najdaljša možna pot od Španije do Filipinov in nazaj trajala približno pet let (Léon 1977: 426) –, ki so jih prinašali kolonialni imperiji v nastajanju, se je ob množici za evropske pomorščake, vojake, trgovce, uradnike in izobražence povsem tujih ljudstev pojavila tudi vrsta teoloških, znanstvenih in moralnih vprašanj, začeni z vprašanjem, od kod so ti ljudje, o katerih Sveto pismo molči, ali to sploh so ljudje, je bil svet morebiti ustvarjen večkrat in podobno. Neštevilna tuja ljudstva pa so seveda ponujala neizmerne možnosti za misijonsko dejavnost, ki so jo z obema rokama pograbili tako katoliška cerkev kot protestantske cerkve, in za oblikovanje pogosto stereotipnih in rasističnih stališč.

Reformacijska gibanja so torej nastala v razgibanem dolgem 16. stoletju in so pomembno, včasih prav bistveno prispevala k njegovi razgibanosti. Dinamične premene so skupaj z bolj statičnimi prviniami oblikovale življenjske pogoje vseh skupin evropske družbe, zadevale ob osebne motive, namene in ideje posameznih reformatorjev ter sproščale, usmerjale, pospeševale, zavirale ali uničile reformatorje in recepcijski potencial tistih, na katere so se reformatorji s svojimi idejami in koncepti obračali. Dejstvo, da so iz istega verskega idejnega sklopa različne družbene skupine luščile prvine, ki so odgovarjale na njihovo specifično doživljanje in razumevanje lastnih eksistenčnih pogojev, govori v prid tezi, da so reformacijska gibanja v svojem bistvu socialno-psihološke interakcije velikega obsega. Hkrati pa so se reformacijska gibanja vpela v vrsto obstoječih struktur in procesov, jih dinamizirala in zgostila ter Evropo latinskega krščanstva razdelila. Z novo teologijo in na njej zasnovano bolj racionalno versko prakso so spremenila vsakdanje življenje ljudi, ustvarila sklop novih kulturnih izrazov in kodov in brez dvoma prispevala k modernizacijskemu potencialu časa. Vendar – in prav to je značilno zgodnjenovoveško mešanje in prepletanje starega in novega – novejše kulturnozgodovinske raziskave kažejo, da luteranstvo in kalvinizem nista bili tako odčarani religiji, da bi v vsakdanjem življenjskem ravnanju zmogli jasno razmejiti religijo od magije. Luteranci so s procesijami po polju odganjali dež, v nekaterih kalvinističnih cerkvah so z zvonjenjem odganjali zlobne duhove, da bi preprečili neurje, na Danskem pa je uradna cerkev v 17. stoletju priznala več ko sto svetih vodnjakov (Rublack 2005: 10, 155–157). Še več, ko je bila verska karta vzpostavljena, so bil načini delovanja različnih veroizpovedi, tako reformatorskih kot prenovljene katoliške, celo zelo podobni. V vseh veroizpovedih so si prizadevali izboljšati izobrazbo in disciplino duhovščine, prav tako so povsod zaostri moralne norme in oblikovali orodja za nadzor nad ljudmi. Zaostri so kazni za družbeno nezaželeno vedenje, kot so denimo kvartopirstvo, izvenzakonska spolnost, ples ali blasfemija. Pregarjanje čarovnic in nedovoljenih magičnih praks je bilo ostro in značilno tako za luterance kot za kalviniste ali katolike. Proces, ki mu rečemo socialno discipliniranje, je bil splošno evropski. Tudi pregarjanje drugače mislečih, ki je povzročilo prve relativno množične migracije, ni bilo specifičnost te ali one veroizpovedi. Versko uniformnost, ki sta jo tako goreče pokazala

los reyes catolicos z izgonom Židov leta 1492 in s pospešenim ter nasilnim pokristjanjevanjem muslimanov v osvojeni Granadi, je pač sledila tisti logiki, ki jo je tako strnjeno izrazil francoski kralj Franc I.: *un roi, une loi, une foi*.

LITERATURA

- Perry ANDERSON, 1992: *Rodovnik absolutistične države*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Paul BAIROCH, 1997: *Victoires et déboires I. Histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle à nos jours*. Pariz: Gallimard.
- Bartolomé BENNASSAR, Jean JACQUART, 1972: *Le XVIe siècle*. Pariz: Armand Colin.
- Urs BITTERLI, 2004 (3. izdaja): *Die »Wilden« und die »Zivilisierten«. Grundzüge eine Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung*.
- Peter BLICKLE, 2000 (3. izdaja): *Die Reformation im Reich*. Stuttgart: Ulmer. München: Beck.
- Wim BLOCKMANS, 2000: *Der Kampf um die Vorherrschaft in Europa*. Seipel, Wilfried: *Kaiser Karl V. (1500–1558) Macht und Ohnmacht Europas*. Wien: Kunsthistorisches Museum Wien.
- Fernand BRAUDEL, 1988: *Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče. Materialna civilizacija in kapitalizem, XV. –XVIII. stoletje. I*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Peter BURKE, 2004: *Evropska renesansa*. Ljubljana: *cf. (Delajmo Evropo.)
- Johannes BURKHARDT, 2003: *Frühe Neuzeit*. Dülmen van, Richard: *Fischer Lexicon. Geschichte*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Euan CAMERON, 1991: *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press.
- –, 1999: *Early Modern Europe. An Oxford History*. Oxford: Oxford University Press.
- Rondo CAMERON, 1993: *A Concise Economic History of the World*. Oxford: Oxford University Press.
- Joël CORNETTE, 2000 (2. izdaja): *Histoire de la France: l'affirmation de l'état absolue 1515–1652*. Pariz: Hachette.
- Jean DELUMEAU, Thierry WANEGFELLEN, 1998: *Naissance et affirmation de la réforme*. Pariz: PUF.
- Jean DELUMEAU, 1986: *Greh in strah. Stvaranje osečanja krivice na Zapadu od XIV. do XVIII. veka*. Novi Sad: Književna zajednica Novoga Sada.
- Richard DÜLMEN VAN, 1982: *Entstehung der frühneuzeitlichen Europa*. Frankfurt am Main: Fischer (Fischer Weltgeschichte. Bd. 25.).

Antonio H. DE OLIVEIRA MARQUES, 1972: *História de Portugal desde os tempos mais antigos até ao governo do sr. Pinheiro de Azavedo*. Lizbona: Palas editores.

Robert DUPLESESSIS, 1997: *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Norbert ELIAS, 2000: *O procesu civiliziranja I*. Ljubljana: *cf.

G. R. ELTON, 1958: *The New Cambridge Modern History. Volume II. The Reformation 1520–1559*. Cambridge: Cambridge University Press.

Scipione GUARRACINO, 1992: *Dal Medioevo all' Età Moderna*. Milano: Mondadori.

Anthony GRAFTON, 1999, The Humanist as reader. Cavallo, Guglielmo in Chartier Roger, *A History of Reading in the West*. Cambridge: Polity.

Eric HOBSBAWM, 2000: *Čas skrajnosti. Svetovna zgodovina 1914–1991*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Martha HOWELL, Walter PREVENIER, 2001: *From the Realible Sources. An Introduction to Historical Methods*. Ithaca in London: Cornell Universty Press.

Harm KLUETTING, 1989: *Das Konfessionalle Zeitalter 1525–1648*. Stuttgart: Ulmer.

Anne LAURENCE, 2000: Renaissance and reform. *Elmer, Peter: The Renaissance in Europe. Challenges to Authority*. New Haven&London: Yale University Press.

—, 2000a: The Spread of Reform. *Elmer, Peter: The Renaissance in Europe. Challenges to Authority*. New Haven&London: Yale University Press.

Pierre LÉON, 1977: *L'ouverture du monde. XIVE–XVIIe siècles*. Pariz: Armand Colin (Histoire économique et sociale du monde. Tome I).

Massimo LIVI BACCI, 2005: *Prebivalstvo v zgodovini Evrope*. Ljubljana: *cf. (Delajmo Evropo.)

Bernhard LOHSE, 1997 (3. izdaja): *Martin Luther. Eine Einführung in sein Leben und sein Werk*. München: Beck.

Alister McGRATH, 2004: *The Intelctual Origines of the European Reformation*. Malden USA in Oxford UK: Blackwell.

Jean MEYER, 1996: *L'Europe la conqête du monde*. Pariz: Armand Colin.

Ilja MIECK, 1998 (6. izdaja): *Europäische Geschichte der frühen Neuzeit*. Stuttgart-Berlin-Köln: W. Kohlhammer.

Michael MULLET, 2004: *Martin Luther*. London in New York: Routledge.

Charles NAUERT, 1995: *Humanism and Culture of Renaissance Europe*. Cambridge: Cambridge University Press (New Approaches to European History 6).

David NICHOLAS, 1999: *The Transformation of Europe 1300–1600*. London-Si-dney-Auckladnd: Arnold.

Ernest OPGENOORTH, in Günther SCHULZ, 2001 (6. izdaja): *Einführung in das Studium der Neueren Geschichte*. Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh.

Steven OZMENT, 1985: *The Age of Reform 1250–1550. An Intellectual and Religious History of Late Medieval and Reformation Europe*. New Haven-London: Yale University Press.

Michel PERONNET, 1992: *Le XVIe siècle 1492–1620*. Pariz: Hachette.

Andrew PETEGREE, 2006: Print and Print Culture. Ryrie, Alec: *The European Reformations*. Houndmills, Basingstoke UK in New York USA: Palgrave-Macmillan.

Eugene RICE, Anthony GRAFTON, 1994 (2. izdaja): *The Foundations of Early Modern Europe, 1460–1559*. New York in London: W. W. Norton & Company.

Bernd ROECK, 2003: Frühe Neuzeit. Cornelissen, Christoph, *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*. Frankfurt am Main: Fischer.

Werner RÖSENER, 2007: *Kmetje v evropski zgodovini*. Ljubljana: *cf. (Delajmo Evropo.)

Ulinka RUBLACK, 2005: *Reformation Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. (New approaches to European History 28.)

Julius RUFF, 2001: *Violence in early Modern Europe 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press (New Approaches to European History 22).

Alec RYRIE, 2006: Introduction: The European Reformations. Ryrie, Alec, *The European Reformations*. Houndmills, Basingstoke UK in New York USA: Palgrave-Macmillan.

Rafaela SARTI, 2002: *Europe at Home. Family and Material Culture 1500–1800*. New Haven in London: Yale University Press.

Helga SCHNABEL-SCHÜLE, 2006: *Die Reformation 1495–1555*. Stuttgart: Reclam.

Luise SCHORN-SCÜTTE, 2006 (4. izdaja): *Die Reformation. Vorgeschichte-Verlauf-Wirkung*. München: Beck.

Winifried SCHULZE, 1987: *Deutsche Geschichte im 16. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

– –, 2001 (2. izdaja): Neuere Geschichte – ein problematisches Fach. Goertz, Hans Jürgen, *Geschichte. Ein Grundkurs*. Hamburg: Rowohlt.

– –, 2002 (4. izdaja): *Einführung in die Neuere Geschichte*. Stuttgart: Ulmer.

Volker SELLIN, 2001: *Einführung in Geschichtswissenschaft*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Primož SIMONITI, 1984: K vprašanju razmerja med humanizmom in reformacijo. Reuther, Tillman (ur.), *Protestantismus bei den Slowenen-Protestantizem pri Slovencih. Wiener Slavistischer Almanach. Sonderband 13*. Wien.

B. H. SLICHER VAN BATH, 1963: *The agrarian History of Western Europe*. London: Edward Arnold.

Barbara STOLLBERG-RILINGER, 2006: *Das Heilige römische Reich deutscher Nation. Vom Ende des Mittelalters bis 1806*. München: Beck.

Charles TILLY, 2003: Evropske revolucije 1492–1992. Ljubljana: *cf. (Delajmo Evropo.)

Rudolf VIERHAUS, 1992: Vom Nutzen und Nachteil des Begriffs »Frühe Neuzeit«. Fragen und Thesen. Vierhaus, Rudolf, *Frühe Neuzeit – Frühe Moderne?* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Günter VOGLER, 2003: *Europas Aufbruch in die Neuzeit*. Stuttgart: Ulmer (Handbuch der Geschichte Europas. Band 5).

SUMMARY

European Reformations, which are basically a religious phenomenon, did not emerge, develop, succeed, disappear or die out in some empty space. They occurred in a context we often define as the long 16th century. We talk about the long 16th century in order to follow the logic of certain historical processes characteristic of the 16th century but not to be pressed between the year 1501 and the year 1600. Some of these processes started in the last decades of the 15th century and ended at the beginning of the 17th century. The beginning of the long 16th century corresponds to the beginning of the period in the European history which historians usually describe as the Early Modern. This period stretches from the last decades of the 15th century to the second half of the 18th century. Characteristic of the early modern period and consequently of the long 16th century is a specific intertwining of different forms of the pre-modern, medieval world and features which more or less directly led to modernity. Among the typical elements of the long 16th century inherited from the Middle Ages or even from Antiquity, historians range preindustrial forms of economy with agriculture as a dominant economic activity, the social structure and institutions of medieval society of orders, the dynastic foundation of politics, Christianity, and a set of everyday customs, beliefs and practices. The early modern or even modern elements are the printing revolution, the spread of Humanism and the Renaissance outside Italy, demographic and economic renewal and growth, a high conflict potential in European societies, the emergence of the early modern state, European expansion, the gradual growth of individualism and the Reformations and the Catholic renewal. Dynamic changes and static elements shaped the living conditions of all strata of European societies and they released, directed, accelerated or hindered the religious reformers as well as the reception potential of those who were addressed by the reformers' ideas and concepts. On the other hand, Reformation ideas and movements contributed to the change of existing structures and living conditions. The fact that various social groups stressed different elements in the same complex of religious ideas according to the specific interiorization of their living conditions offers the possibility of interpreting the Reformations as large scale socio-psychological interactions.
